

תוכן העניינים

13 פתיחה

מבוא

פרק ראשון: גניזת אירופה – מהותה ותולדות מחקרה

17 א. שימוש חוזר בכתבי יד על אדמת אירופה

19 ב. הרקע ההיסטורי והתרבותי

26 ג. מאפייניה המרכזיים של גניזת אירופה

31 ד. שימושים נוספים בכתבי היד העבריים

35 ה. בין גניזת אירופה לגניזת קהיר

37 ו. תולדות המחקר

43 ז. חידושיה של גניזת אירופה ותרומתה למחקר

1. חיבורים שאבדו 43

2. נוסחים חדשים של חיבורים ידועים 49

3. עדי נוסח נוספים לחיבורים נדירים 51

4. עדי נוסח נוספים למהדורות מדעיות 55

5. ארון הספרים היהודי 56

58 ח. תכניות לעתיד

1. חשיפה שיטתית של כל הקטעים 58

2. קטלוג 59

3. צירוף הדפים הבודדים וניסיונות לשחזור 60

63 ט. על המהדורה

תצלומים: לוחות 1-8

שער ראשון: פרשנות המקרא

פרק שני: פירוש לספר שופטים

67 מבוא

73 המהדורה: פירוש לספר שופטים יג, ה – טו, ב

80 נספח: פירוש ר' יוסף קרא לספר שופטים, יג, ה – טו, ב

פרק שלישי: מפירושיהם של נכדי רש"י לאסתר ולקהלת

84 מבוא

	א. הקטעים ומוצאם	84
	ב. הפירוש לדברי הימים	85
	ג. הפירוש לאסתר	85
	ד. הפירוש לקהלת	91
94	המהדורה: פירוש קהלת ד, יז – ז, טו	
	פרק רביעי: ספר שכל טוב, בראשית ט, י–כה	
104	מבוא	
107	המהדורה	
	פרק חמישי: פירוש ר' מנחם בן שלמה למגילות	
114	מבוא	
	א. גילוי הקטעים	114
	ב. דרכו של המפרש	116
	ג. זהות המפרש	117
128	המהדורה	
	א. פירוש שיר השירים ד, א–יא	128
	ב. פירוש איכה ד, ד – ה, יח	136
	ג. פירוש קהלת ז, טו – ט, ו	152
	ד. פירוש אסתר א, ה–טו; ח, ט – ט, כו	167
	פרק שישי: פירוש ר' אלעזר מוורמייזא (הרוקח) לספר תהלים	
183	מבוא	
190	המהדורה: פירוש תהלים יט–כ, כג–כד	
	שער שני: פרשנות התלמוד	
	פרק שביעי: ספר חפץ למסכתות בבא קמא ובבא מציעא	
207	מבוא	
	א. גילוי הקטעים	207
	ב. תיאור הקטעים	208
	ג. ספר חפץ וספר מתיבות	210
	ד. זיהוי החיבור	212
	ה. נוסח התלמוד הבבלי בספר חפץ	213
	ו. אופי החיבור וזיקתו לספר מתיבות	215
218	המהדורה	
	א. ספר חפץ למסכת בבא קמא	218
	ב. ספר חפץ למסכת בבא מציעא	226
245	נספח: קטע מקביל בספר מתיבות	

פרק שמיני: פירוש אשכנזי למסכת בבא בתרא

- 247 מבוא
א. תיאור הקטעים 247
ב. המפרש ודרכו 248
255 המהדורה

פרק תשיעי: פירוש למסכת ברכות – אוטוגרף של אחד מבני משפחת קלונימוס

- 291 מבוא
א. תיאור הקטעים 291
ב. אופי הפירוש 293
ג. זהות המפרש 297
ד. ר' דוד בן קלונימוס 299
307 המהדורה

פרק עשירי: פירוש ר' ברוך ממגנצא למסכת מגילה

- 327 מבוא
א. תיאור הקטעים 327
ב. המחבר וחיבורו 328
ג. דרך הפירוש 332
ד. השפעתו של הפירוש למסכת מגילה 335
338 המהדורה

פרק אחד עשר: תוספות ר' שמשון משאנץ למסכת עירובין

- 367 מבוא
א. תוספות ר' שמשון משאנץ ותוספות הרא"ש 367
ב. קטע קולמאר 371
ג. קטע קרלסרוה 377
ד. הערות נוספות לטיבו של הפירוש 378
1. נוסח המקרא 378
2. נוסח פירוש רש"י 380
3. קובץ מדרשי 382
4. הפניות למסכת מכות 383
5. 'פסק' 384
385 המהדורה

פרק שנים עשר: תוספות רי"ד למסכתות שבת, עירובין וביצה

426	מבוא
	א. תיאור הקטעים 426
	ב. זיהוי החיבור 428
	ג. הערות נוספות 432
	ד. קורותיו של כתב היד 435
437	המהדורה
	א. תוספות רי"ד למסכת שבת, מהדורה תניינא 437
	ב. תוספות רי"ד למסכת עירובין, מהדורה תניינא 459
	ג. מהדורה אחרת של תוספות רי"ד למסכתות ביצה ועירובין 460
	תצלומים: לוחות 9-11

ביבליוגרפיה ומפתחות

467	קיצורים ביבליוגרפיים
489	מפתח כתבי היד
493	מפתח אישים
496	מפתח מקומות
497	מפתח עניינים

פתיחה

גניזת קהיר שינתה, כידוע, את פני המחקר בכמה וכמה תחומים של מדעי היהדות, ובמקצועות מסוימים אף הביאה למהפכה של ממש. היא פרנסה אלפי מחקרים, ומעיינותיה עדיין הולכים ומפכים. לצדה של גניזת קהיר הולכת ונחשפת אט אט בארצות מרכז אירופה 'גניזה' נוספת, אף היא בת אלפים רבים של דפים בודדים. גניזה זו, המכונה 'גניזת אירופה', הולכת בצדי דרכים, ומעטים יחסית הם החוקרים הנוקקים לה. ניצניה הראשונים של גניזת אירופה צצו ועלו עוד הרבה קודם לגילויה של גניזת קהיר, אך בעשרות השנים האחרונות הולכים ונחשפים מאות ואלפי קטעים חדשים, פי כמה וכמה מכל מה שנודע עד כה.

הספר המונח כאן מנסה לקדם את 'גניזת אירופה' אל חזית המחקר. הפרק הראשון מכיל מבוא רחב ומפורט על טיבה של גניזה זו. עיקרו של הספר – פרקים ב-יב – הוא פרסום של אחד עשר חיבורים חשובים חדשים שנמצאו בגניזת אירופה ואינם מצויים בדפוס או בכתבי יד שלמים. טקסטים אלו נבחרו בקפידה, מתוך מגוון רחב הרבה יותר של קטעים מחיבורים חדשים ולא ידועים המסתתרים בגניזת אירופה. מחצית מהחיבורים הם בפרשנות המקרא ומחציתם בפרשנות התלמוד. רובם נתחברו באיטליה, בגרמניה ובצרפת, אך לצדם בא גם חיבור קדום (ספר חפץ) שמקום חיבורו טרם הוכרע. חיבורים חדשים נוספים מגניזת אירופה יופיעו בעזרת ה' בכרך השני של ספר זה, שנמצא בהכנה.

הקטעים הנדפסים כאן נקבצו מאוצרותיהם של שישה עשר ארכיונים וספריות, ותודתי העמוקה נתונה למנהליהם ולעובדיהם של כל המוסדות הללו, שעשו מאמצים רבים כדי לסייע במחקרי. מוסדות אלו פוזרים ברחבי העולם כולו, והם משקפים יפה את פיזור של גניזת אירופה. ארבעה מהם מצויים באוסטריה (גראץ, ספריית האוניברסיטה; וינה, הספרייה הלאומית; זלצבורג, ספריית האוניברסיטה; מלך, ספריית המנזר הבנדיקטיני); ארבעה בגרמניה (ברלין, ספריית המדינה; מרבורג, ארכיון המדינה; קרלסרוה, ספריית המדינה; ריסלסהיים, הארכיון העירוני); שלושה באיטליה (מודינה, ארכיון המדינה; מודינה, ארכיון העיר; קורג'יו, הארכיון העירוני); אחד בצרפת (קולמאר, הספרייה העירונית); אחד בפולין (קרקוב, ספריית האוניברסיטה על שם יגילונסקי); אחד באנגליה (אוקספורד, ספריית בודליאנה); אחד בארצות הברית (ניו יורק, אוסף ליהמן) ואחד בישראל (ירושלים, הספרייה הלאומית). תודתי נתונה גם לספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק על הרשות להדפיס קטע מגניזת קהיר של ספר מתיבות.

שלושה מפרקי הספר כבר הדפסתי בעבר. הפרק הראשון נדפס לראשונה בכתב העת מדעי היהדות, 35 (תשנ"ה), והוא מופיע כאן בשינויים והרחבות של ממש; הפרק השלישי נדפס בתוך: ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, בעריכת י' הקר, ב"ז קדר וי' קפלן, מרכז שז"ר, ירושלים תש"ע, והוא נדפס כאן כמעט ללא שינויים; והפרק השישי נדפס בכתב העת קבץ על יד, כב (תשע"ד), והוא מופיע כאן בהוספות מסוימות.

* * *

ספר זה בא לעולם בזכותם של כמה חוקרים דגולים – אם יורשה לי לומר, 'משוגעים לדבר' – שעמלו במשך שנים רבות על חשיפתה של גניזת אירופה. אזכיר כאן במיוחד את פרופ' יעקב זוסמן, שטבע את המושג 'גניזת אירופה' והיה מהראשונים שהבינו את חשיבותה; את הצוות המקצועי המעולה של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספרייה הלאומית בירושלים, שאסף במשך עשרות שנים את צילומי הקטעים של גניזת אירופה אל אוצרות המכון והשקיע עמל רב בזיהויים ובקטלוגם; את פרופ' מאורו פיראני ופרופ' אנדראס לנרד שטורחים לאין קץ על חשיפת קטעים באיטליה ובגרמניה וסייעו לי רבות בעבודתי; ואת פרופ' יהודית שלנגר-אולשובי, היוזמת והמנהלת של הפרויקט הכלל-אירופי לחקר גניזת אירופה (Books within Books: Hebrew Fragments in European Libraries).

תודתי הלבבית לפרופ' שולמית אליצור, שעמלה שעות אין ספור להשביח את הספר ותרמה רבות הן לתוכנו והן לעיצובו; לד"ר יהודה גלינסקי, שעמד בעינו החדה על נקודות הטעונות תיקון או הבהרה; לד"ר שרה כהן, שטרחה להתקין את הספר לדפוס; לד"ר בנימין אליצור, שעצותיו המועילות שיפרו את עיצוב הספר; ולאירית נחום, שעמידה את הספר במקצועיות רבה ובסבלנות מרובה. הקרן הלאומית למדע תמכה בנדיבות במחקר רב השנים שהוביל לספר המונח לפנינו (מענק מס' 250/09). הרשות למחקר ולפיתוח שבאוניברסיטה העברית והקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלון, אף היא באוניברסיטה העברית, תמכו בהוצאתו לאור של הספר. יבואו כולם על הברכה.

פרק ראשון

גניזת אירופה – מהותה ותולדות מחקרה

א. שימוש חוזר בכתבי יד על אדמת אירופה

'מחזור החומר' – שימוש חוזר בחומרי גלם שמיצו את תפקידם הראשון, אך ניתן עדיין לעשות בהם שימוש אחר – איננו חידוש בן ימינו. תופעה זו נפוצה הייתה, גם אם לא בשמה זה, כבר בימים עברו, ו'גניזת אירופה' היא חלק בלתי נפרד ממנה. השם 'גניזת אירופה' ניתן לאלפים רבים של דפים בודדים, שנתלשו מכתבי יד עבריים לפני מאות בשנים ושימשו לכריכת ספרים ולעטיפת תיקים ארכיוניים. דפים אלו נחשפים לפעמים באקראי ולפעמים לאחר חיפוש שיטתי. הם מתגלים בעיקר בארצות מרכז אירופה, בעשרות רבות של ספריות, בארכיונים ובמנזרים, ואף בידי פרטיות.¹ גניזת אירופה איננה מצטמצמת לכתבי יד עבריים בלבד, והיא ידועה ומתועדת אף בספרות הכללית. אלפים ורבבות של כתבי יד שנכתבו בלטינית, ביוונית ובשפות מקומיות אחרות נזרקו ככלי אין חפץ בו ברחבי אירופה כולה, בעיקר במאות השש עשרה והשבע עשרה אך גם במהלך ימי הביניים, והם שימשו בידיהם של כורכי ספרים ונוטריונים לכריכת ספרים ולעטיפת מסמכים (ולעתים גם לשימושים אחרים).² כתב יד שלא נמצא לו דורש – אם משום אמונות ודעות שנכתבו בו ושנפסלו עם חילופי העתים, אם משום פרסומן של מהדורות מתוקנות יותר, אם משום שהספריות השיגו כתבי יד

* פרק זה הדפסתי לראשונה בכתב העת מדעי היהדות, 35 (תשנ"ה), והוא מופיע כאן עם הוספות ועדכונים רבים.

1 מן החוקרים הראשונים שדנו בגניזת אירופה ייזכרו במיוחד: M. Steinschneider, *Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften*, Leipzig 1897, p. 8 שטיינשניידר, הרצאות, עמ' 18; אסף, באהלי יעקב, עמ' 21-23. בשנים האחרונות התרבו יותר המחקרים על גניזת אירופה, והם כבר מגיעים למאות; ראה נרד, ביבליוגרפיה. אציין כאן רק לשני מחקרים מקיפים: ריצ'לר, תרומת הגניזה האיטלקית; פיראני, גניזת איטליה; וכן לכמה קובצי מאמרים המוקדשים לגניזת אירופה: א' דוד וי' תבורי (עורכים), הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח; *Vita e cultura; Fragmenta Hebraica Austriaca; Genizat Germania; Books within Books*; M. Perani and C. Ruini (eds.), "Fragmenta ne pereant": *Recupero e studio dei frammenti di manoscritti medievali e rinascimentali ritutilizzati in legature*, Ravenna 2002

2 כך, למשל, כתבי יד בספרייה המפוארת במנזר מונטה קוינו שבאיטליה נחתכו באמצע המאה הארבע עשרה על ידי אנשי המנזר כדי להשתמש בקלף לקמעות; ראה: J.E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, II, Cambridge 1908, p. 13. וראה עוד להלן, סעיף ד.

חדשים יותר ונאים יותר (ועוד יותר מזה: ספרי דפוס חדשים ונאים יותר) – הורד ממדפי הספרים ונמכר לכורכי הספרים. אין צריך לומר שפשוטי עם לא מצאו כל עניין בשמירתו של כתב יד ששוב לא היה להם שימוש בו, אך גם ספריות אוניברסיטאיות מכובדות לא היססו להיפטר מאלפי כתבי יד שלא מצאו להם שימוש.³ מקצת מאותם כתבי יד נרכשו על ידי בעלי מלאכה, שניצלו את הקלף לכריכת ספרים או לעטיפת תיקים ארכיוניים. הקלף הוא חומר גלם יקר, נוה לחיתוך אך קשה לקריעה, משקלו איננו גדול (לעומת כריכות העץ הכבדות שהיו נפוצות באותם ימים), ומשום כך מצאו הכורכים תועלת מרובה בכתבי היד שעבר זמנם ואיש לא חפץ עוד לקרוא בהם.

מלומדים בודדים ידעו כבר באמצע המאה השש עשרה כי בידי כורכי הספרים מתגלגלים כתבי יד עתיקים שיש להצילם מסכיניהם,⁴ אך התופעה נמשכה בכל עונה עוד תקופה ארוכה בכל ארצות אירופה. מאות אלפי דפים שכאלה הולכים ומתגלים לאחרונה בארצות שונות, חלקם בתוך כריכות עתיקות של ספרים וחלקם בעטיפות של מסמכים בארכיונים.⁵

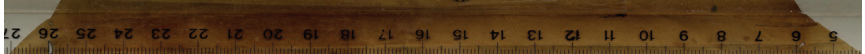
בדבריי להלן לא אעסוק בכתבי יד שאינם עבריים המתגלים בכריכות ספרים, אך אציין כי גם בהם טמון לעתים רחוקות מידע בעל חשיבות לתולדות הספר העברי או להיסטוריה של עם ישראל. אציין כאן לשלוש דוגמאות: האחת, שרידיו של כתב יד עברי עתיק מאוד שהתגלו בדרך מקרה בתוך קטע לטיני ששימש לכריכה.⁶ השנייה, של נוטריון במרסיי שכרך בראשית שנות העשרים של המאה הארבע עשרה את תיקיו הארכיוניים עם תעודה לטינית שהוא עצמו כתב זמן קצר קודם לכן. באותה עת כבר לא היה לנוטריון צורך בתעודה, ולכן חתך את הקלף והתאימו לתפקידו החדש. התעודה מכילה דין וחשבון על חקירה של האינקוויזיציה שנערכה בעיר טולון

3 תופעה דומה במקצת ניתן למצוא אף בסוף המאה העשרים, בעת ספרייות לאומיות מכובדות (דוגמת הספרייה הבריטית בלונדון, ספריית הקונגרס בושינגטון ועוד) נפטרו מאלפי כרכים של עיתונים לאחר שהללו צולמו במיקרופילם. ראה: N. Baker, *Double Fold: Libraries and the Assault on Paper*, New York 2001

4 ראה: C.E. Wright, 'The Dispersal of the Monastic Libraries and the Beginnings of Anglo-Saxon Studies: Matthew Parker and his Circle: A Preliminary Study', *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 1 (1949-1953), pp. 211-212 וראה גם להלן, ליד הערה 90.

5 לדיון מפורט, וכן גם רשימה ארוכה של מחקרים וקטלוגים שעניינם בנושא זה, ראה: פלגריין, קטעים; R. Watson, 'Medieval Manuscript Fragments', *Archives – The Journal of the British Records Association*, 13 (1977), pp. 61-73; N. Pickwood, 'The Use of Fragments of Medieval Manuscripts in the Construction and Covering of Bindings on Printed Books', L.L. Brownrigg and M.M. Smith (eds.), *Interpreting and Collecting Fragments of Medieval Books*, Oxford 2000, pp. 1-20

6 מ' בית אריה, 'פאלימפסטט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 411-428.

b1

ויהיו המבדק והמדר והמקרא ויהיו
 חושש בעק עשה רועה להדיק
 יות המולך היה הוין זה מה שזון של
 זה וזויה הוין נבעת נבחו ונחפ
 כי בישרתו יורה יעבכוהו ים בחו
 קורם שה שלום יוכלתו לבקש רחמי
 על עשאו כי בלתה שהרי נמרה
 יולו הרעה חיות המולך על אשר קם
 ומשתה היין והמן טפל על האוטר
 לבקש רחמים ויוכרת הגם לין ריי
 אך שהכשבת והקתג עד עכשין
 כי קם בנות בבית לבשו גושה
 וכלימה גש הנה העין לין ון לבדר
 עשה רך כי יוין עין יחד הנון ומלות
 עליו מדרכי וותם של המולך ישר
 קם בחמות חושבתה היין יות ברכ
 הנון בען ובני ביתו טט לה לעדיב
 על בית חוין טהוין טוס מקורים כו
 והש המולך להקיינה להעמידה
 על קליה וכשר עשין מבועה היין
 ונמן וישר הדבר הוין לפני כי יוכל
 יוכל לעמוד ולקום ויוינה ינת עמי
 ביונדן בימה יותם עז יודם של זה
 מולדת הנה בית חוין עתם יונ על
 עשית דבר זה ויותם עשו גם דבר
 זה כי מולך יונ וייט יוכל לבטל נתינת
 יוכל יותם כתב בטוב בעיניכם וחו
 וחמתו בעשת המולך יוין המולך יוין
 נמן להטיב יונותה היין טוטת ולטל
 גיית דביי יוכל יותו ים שגורה
 גייה עליכם כתב טתעשו בטטו
 יות ישר וזן וזומו עליכם וחתך
 כך היתה בעיה הגייה מייליה וי
 ומתך כך תיה בעיה הגייה מיק
 מייליה וחתום כו ונחמם וכאשר
 פירשטו ונשלו של מטה היטם
 וכל יוילן סוה היעם טתם קליים ורוין
 הס ולעמוד על נחשם לקום טחוח
 על עשם להמית שונניהם וחדק
 בינה יחד יעקוה יקמו טחוחם על
 בל המרקות והוין ים שלשה עשר
 בחדר ורחופם וחויים וחדת עתה

המולך ויתן אך רשות לתלתיה
 עדה שטק המולך מדה שטנו וע
 מעטן טולין היה יכל יסן ויומר
 לעבדו להבין ספס זכ ונתחן כרי
 טיהיה מטייל כן וזה עשה ומה
 הוין המול ישר טולו לו על ס יקר
 כך הוין טב דבין וליו חפט טרובוק
 הוין טוד חטע כי ייט דבוק ויט
 שמת דברים כוחו הכה כו דבש
 יורר כך כש יקרב על זה מעשר
 העוה וישר עשה עמי ויי כח ער
 סגור היה טחין גדולין וחמין בזני
 כו שישול להם זה לעשות ולטול
 לו יות חמם וי בכל הטרם והפתע
 יין כוונת וזוה הוין יווי ביאן וכן
 מלכות לבש של מלכותה היה לו מולך
 טולין היה ונטן כי יום ביונת יוד
 אשר הועמד להיות מולך יבום ט
 שנתהרשה לו ונלכה ים ים ישר
 רב עליו המולך וכן כתב המולכה
 וישר עתן כתב מלכות ברושן ונת
 מלכות אשר טתן ברושן של מולך
 נחין נבול וחסר ריוש בטטוק
 וכימה כעל טכסמה טטן כבוט
 כיונה יום מרעה יהודי מדרכי
 יום הוין יהודי יודי טהטות לפני
 לין תהיק רך תקומה לפני כי בשעה
 טהחולו חו שלמה להיטם יוין
 ויונה וטתן טולשת עליהם כי למלכ
 טולשת חול שלמה ועלה בטעתם
 ובהילו מיהו והבדילו להביאן ת
 תענו לי עשי יונה יומרת טותתן לי
 עז חיי המלכות יוין יונ מבק טת
 ושיולת ומך רך עשי ונשטוק
 כד עמי ישר יינות חמם שהרי
 עכרען ועסרען טעב להשמי
 נחכרען על ישר יודר לטקו עשו
 יולתם כר כסין יול גני המולך יוין
 ויוילו לעביב ויוילו היען מחרים
 לעבדים ולכשתות וכלב טולין טון
 היית טותקת יוכל על הינה מ
 יול לשתק כי יוין היען עוה היען

ויהיו המבדק והמדר והמקרא ויהיו
 חושש בעק עשה רועה להדיק
 יות המולך היה הוין זה מה שזון של
 זה וזויה הוין נבעת נבחו ונחפ
 כי בישרתו יורה יעבכוהו ים בחו
 קורם שה שלום יוכלתו לבקש רחמי
 על עשאו כי בלתה שהרי נמרה
 יולו הרעה חיות המולך על אשר קם
 ומשתה היין והמן טפל על האוטר
 לבקש רחמים ויוכרת הגם לין ריי
 אך שהכשבת והקתג עד עכשין
 כי קם בנות בבית לבשו גושה
 וכלימה גש הנה העין לין ון לבדר
 עשה רך כי יוין עין יחד הנון ומלות
 עליו מדרכי וותם של המולך ישר
 קם בחמות חושבתה היין יות ברכ
 הנון בען ובני ביתו טט לה לעדיב
 על בית חוין טהוין טוס מקורים כו
 והש המולך להקיינה להעמידה
 על קליה וכשר עשין מבועה היין
 ונמן וישר הדבר הוין לפני כי יוכל
 יוכל לעמוד ולקום ויוינה ינת עמי
 ביונדן בימה יותם עז יודם של זה
 מולדת הנה בית חוין עתם יונ על
 עשית דבר זה ויותם עשו גם דבר
 זה כי מולך יונ וייט יוכל לבטל נתינת
 יוכל יותם כתב בטוב בעיניכם וחו
 וחמתו בעשת המולך יוין המולך יוין
 נמן להטיב יונותה היין טוטת ולטל
 גיית דביי יוכל יותו ים שגורה
 גייה עליכם כתב טתעשו בטטו
 יות ישר וזן וזומו עליכם וחתך
 כך היתה בעיה הגייה מייליה וי
 ומתך כך תיה בעיה הגייה מיק
 מייליה וחתום כו ונחמם וכאשר
 פירשטו ונשלו של מטה היטם
 וכל יוילן סוה היעם טתם קליים ורוין
 הס ולעמוד על נחשם לקום טחוח
 על עשם להמית שונניהם וחדק
 בינה יחד יעקוה יקמו טחוחם על
 בל המרקות והוין ים שלשה עשר
 בחדר ורחופם וחויים וחדת עתה

Cod. M III 155 פרייט האוניברסיטה לוח 1: זלצבורג, ספריית האוניברסיטה Cod. M III 155 פירוש רשב"ם למגילת אסתר. ראה להלן עמ' 85-91.

Lehmann-Siegal, for graciously allowing me access to the Lehmann Hebrew Manuscript Collection.

My warmest thanks to Prof. Shulamit Elizur, who carefully read the text of this book and contributed significantly, both with regard to its content and its style, and to Dr. Judah Galinsky, whose close readings revealed many points that required improvement or clarification. The Israel Science Foundation (ISF) generously supported the multiyear research (grant. no. 250/09) that served as the basis for this publication. The Authority for Research and Development and the Ludwig Jesselson Chair of Codicology and Palaeography, both of the Hebrew University of Jerusalem, supported the publication of the book. My thanks to them all.

are in Austria (Graz, Universitätsbibliothek; Melk, Benediktinerstift; Salzburg, Universitätsbibliothek; Wien, Österreichische Nationalbibliothek); four in Germany (Berlin, Staatsbibliothek; Karlsruhe, Badische Landesbibliothek; Marburg, Hessisches Staatsarchiv; Rüsselsheim, Stadtarchiv); three in Italy (Correggio, Archivio Storico Comunale; Modena, Archivio di Stato and Archivio Storico Comunale); and one each in France (Colmar, Bibliothèque municipale), England (Oxford, The Bodleian Library), the United States (The Lehmann Hebrew Manuscript Collection [“Lehmann Judaica”]), and Israel (Jerusalem, The National Library of Israel). I am deeply grateful to the directors and staff of these institutions for their assistance.

* * *

This book owes a debt to several outstanding scholars who toiled over the course of many years to uncover the European Geniza. Special mention should be made of Prof. Jacob Sussman, who coined the term “European Geniza” and was one of the first to realize its importance; the highly professional staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts at the National Library of Israel in Jerusalem, who, over the course of decades, painstakingly collected photocopies of fragments from the European Geniza for the Institute and devoted much effort to their identification and cataloging; Profs. Mauro Perani and Andreas Lehnardt, whose tireless ongoing discovery of fragments in Italy and Germany has been very useful to me in my research; and Prof. Judith Olszowy-Schlanger, the initiator and director of “Books within Books: Hebrew Fragments in European Libraries,” the pan-European project for the study of the European Geniza. I would also like to thank Dr. Judith Kogel, who has accompanied my work and provided assistance over many years; Father Gottfried Glassner, from the library of the monastery in Melk; Mag. Beatrix Koll, from the University Library of Salzburg; Manfred Mayer, from the University Library of Graz; Dr. Wolfhard Vahl, from the Hessian State Archives in Marburg; Dr. Rahel Fronda, from the Bodleian Library in Oxford; and Ms. Barbara

Preface

The discovery of the Cairo Geniza has transformed scholarly research in multiple areas of Jewish Studies and revolutionized several disciplines. It has provided the materials for thousands of studies and is by no means exhausted. Alongside the Cairo Geniza, an additional “Geniza” is slowly emerging in Europe, one that consists of many thousands of individual pages that were torn from Hebrew manuscripts hundreds of years ago and subsequently used for bookbinding and as folders for archive files. Although the first fruits of the European Geniza appeared considerably before the discovery of its Cairo counterpart, this “European Geniza” has not been at the center of scholarly interest, and relatively few scholars have made use of it. However, in recent decades thousands of new fragments have come to light, increasing the quantity previously known to us exponentially.

Hidden Treasures from Europe seeks to bring the European Geniza to the forefront of scholarly research. Chapter One is an extensive and detailed introduction to the nature of this Geniza. The heart of the book, Chapters Two through Twelve, comprises the first publication of eleven important texts found in the European Geniza that are not extant in published editions or in whole manuscripts. These were carefully chosen from among a much broader range of previously unknown texts that were preserved in the European Geniza. Half of these compositions are Bible commentaries (Section I, Chapters Two–Six), and the other half are commentaries to the Talmud (Section II, Chapters Seven–Twelve). Most were composed in France, Germany, or Italy, while the country of origin of one early work, *Sefer Hefes*, has yet to be determined.

The fragments published here were identified in the collections of sixteen archives and libraries. These institutions, located throughout the world, aptly reflect the dispersal of the European Geniza. Four of them

Chapter Twelve: The *Tosafot* of R. Isaiah Di Trani (*Rid*)
to BT Shabbat, 'Eruvin, and Beša

Introduction	426
I. Description of the fragments	426
II. Identification of the composition	428
III. Additional comments	432
IV. History of the manuscript	435
Text	437
I. <i>Tosafot Rid</i> to BT Shabbat, second edition	437
II. <i>Tosafot Rid</i> to BT 'Eruvin, second edition	459
III. Another edition of <i>Tosafot Rid</i> to BT Beša and 'Eruvin	460

Plates 9-11

Bibliography and Indexes

Bibliographical Abbreviations	467
Manuscripts	489
Names	493
Places	496
General Index	497

Chapter Eight: A German Commentary to BT Bava Batra	
Introduction	247
I. Description of the fragments	247
II. The commentator and his methodology	248
Text	255
Chapter Nine: A Commentary to BT Berakhot: An Autograph by a Member of the Kalonymus Family	
Introduction	291
I. Description of the fragments	291
II. Nature of the commentary	293
III. Identity of the commentator	297
IV. R. David ben Kalonymus	299
Text	307
Chapter Ten: A Commentary by R. Barukh ben Samuel of Mainz to BT Megilla	
Introduction	327
I. Description of the fragments	327
II. The author and his composition	328
III. The interpretive method	332
IV. The influence of the commentary	335
Text	338
Chapter Eleven: The <i>Tosafot</i> of R. Samson of Sens to BT 'Eruvin	
Introduction	367
I. The <i>Tosafot</i> of R. Samson of Sens and <i>Tosafot ha-Rosh</i> (R. Asher ben Jehiel)	367
II. The Colmar fragment	371
III. The Karlsruhe fragment	377
IV. Additional comments on the nature of the commentary	378
Text	385

Chapter Four: <i>Sefer Sekhel Tov</i> , Gen. 9:10-25	
Introduction	104
Text	107
Chapter Five: The Commentary by R. Menaḥem ben Solomon to the <i>Megillot</i> (the Five Scrolls)	
Introduction	114
I. Discovery of the fragments	114
II. Interpretive method	116
III. Identity of the commentator	117
Text	128
I. Commentary to Song of Songs	128
II. Commentary to Lamentations	136
III. Commentary to Ecclesiastes	152
IV. Commentary to Esther	167
Chapter Six: The Commentary by R. Eleazar of Worms (<i>Roqeah</i>) to Psalms	
Introduction	183
Text	190
Section II: Talmudical Commentaries	
Chapter Seven: <i>Sefer Hefes</i> to BT Bava Qamma and Bava Meṣi'a	
Introduction	207
I. Discovery of the fragments	207
II. Description of the fragments	208
III. <i>Sefer Hefes</i> and <i>Sefer Metivot</i>	210
IV. Identification of the work	212
V. BT version in <i>Sefer Hefes</i>	213
VI. Nature of the work, and its connection to <i>Sefer Metivot</i>	215
Text	218
I. <i>Sefer Hefes</i> to BT Bava Qamma	218
II. <i>Sefer Hefes</i> to Bava Meṣi'a	226
Appendix: A parallel passage from <i>Sefer Metivot</i>	245

Contents

Preface	13
---------	----

Introduction

Chapter One: The European Geniza: Its Character and the History of the Research

I. The reuse of manuscripts in Europe	17
II. The historical and cultural background	19
III. Major characteristics of the European Geniza	26
IV. Additional uses of Hebrew manuscripts	31
V. Differences between the European Geniza and the Cairo Geniza	35
VI. History of the research	37
VII. The European Geniza and its contribution to scholarly research	43
VIII. Plans for the future	58
IX. About this edition	63

Plates 1-8

Section I: Biblical Commentaries

Chapter Two: A Commentary to Judges

Introduction	67
Text	73
Appendix: The Commentary of R. Joseph Kara to Judg. 13:5-15:2	80

Chapter Three: From the Commentaries of Rashi's Grandsons to Esther and Ecclesiastes

Introduction	84
I. The fragments and their origin	84
II. The commentary to Chronicles	85
III. The commentary to Esther	85
IV. The commentary to Ecclesiastes	91
Text: Commentary to Eccl. 4:17-7:15	94